

Makale Geliş | Received: 03.02.2020.
Makale Kabul | Accepted: 19.03.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.683886

Cem ÖZKURT

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Bayburt-TÜRKİYE
Bayburt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Sociology, Bayburt-TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-1438-6517
ozkurtcem70@hotmail.com

Bir Şerif Mardin ve Mübeccel Kıray Okuması: Yakın Tarihimizde Toplumsal Değişmeler ve Modernleşme Periyotları¹

Öz

Bu çalışma, Şerif Mardin ve Mübeccel Kıray'ın sosyolojik analizlerinin kesişen ve ayrışan noktalarını, toplumsal değişme parametresi, sosyal gruplar ve toplumsal güç odakları arasındaki temel gerilimler ve sosyal yapının bağlantısallığı sorunsalları çerçevesinde tartışmayı amaçlamaktadır. Bu tartışmada, sosyologların, temas edilen kuramsal yaklaşımları ve özgün kavramsal çerçeveleri, Türk toplumunun son iki asır içerisinde geçirdiği yapısal değişim ve dönüşümleri sosyolojik boyutlarıyla izlemeye ve analiz etmeye olanak vermektedir. İki sosyoloğun yaklaşımları, toplumsal dinamiklerin hareket ediş süreçlerini ve değişimlerin aşamalı içeriklerini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Makro ve yapısal düzeyli dönüşümler tarihsel sosyolojik perspektiflerle analiz edilirken; toplumsal dinamikleri harekete geçiren gerilimler gösterilmekte ve yakın tarihimizdeki değişimlerin boyutları gündelik yaşantı ve ritimler açısından tahlil edilmektedir. İki sosyal bilimcinin modernleşme ve çağdaşlaşma periyotlarını analiz ederken kullandıkları kavramsal ve kuramsal çerçeve geniş kapsamlı bir biçimde farklılaşmaktadır. Buna göre Şerif Mardin, çağdaşlaşma sürecimizi makro bir değişken olarak siyaset kurumundaki ve bürokrasideki modernleşmeye ve bu modernleşmenin toplumun simgeler, semboller ve değerler alanındaki radikal dönüşümüne bağlarken; Mübeccel Kıray, üretim süreçlerindeki dinamiklere ve ekonomi değişkenine referansla açıklama yapmaktadır. Böylece modernleşme sürecimizin yapı düzeyindeki belirleyenleri farklılaşmakta ve değişik bağlamlara göndermelerle analiz edilmektedir. Çalışma, literatüre katkı açısından ise çoğu zaman salt tarihsel içerik ve aşamalarıyla analiz edilen Türk modernleşmesinin hem tarihsel hem de sosyolojik boyutlarıyla nasıl analiz edilebileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal değişme, Toplumsal yapı, Sosyal gruplar, Türk Modernleşmesi, Toplumsal Çatışma

A Reading of Şerif Mardin and Mübeccel Kıray: Social Changes and Modernization Periods in Our Recent History

Abstract

This study aims to discuss the intersecting and diverging points of the sociological analyses of Şerif Mardin and Mübeccel Kıray within the framework of the parameters of social change, the fundamental tensions between social groups and social Power focuses and the problems of the connectedness of social structure. In this discussion, the theoretical approaches and the original conceptual frameworks of sociologists are used to monitor and analyze the structural changes and transformations that Turkish society has undergone in the last two centuries with their sociological dimensions. The conceptual and theoretical framework used by the two social scientists in analyzing the periods of modernization and modernization is widely differentiated. Accordingly, Şerif Mardin attributes our modernization process as a macro variable to the modernization in the political institution and bureaucracy and the radical transformation of this modernization in the field of symbols, symbols and values of society; Mübeccel Kıray makes a reference to the dynamics in production processes and the economy variable. Thus, the structural determinants of our modernization process are differentiated and analyzed with references to different contexts. In terms of contribution to literature, the study shows how Turkish modernization, which is often analyzed solely by its historical content and stages, can be analyzed both in its historical and sociological dimensions.

Keywords: Social Change, Social Structure, Social Groups, Turkish Modernization, Social Conflict.

¹ Bu makale, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesinde düzenlenen 1. Uluslararası Felsefe ve Sosyal Bilim Kongresinde "Şerif Mardin ve Mübeccel Kıray'ın Kavramsal ve Kuramsal Çerçevesine Bir Bakış: Yakın Tarihimizde Değişimin Yönü, Temel Gerilimler ve Yapının Bağlantısallığı" başlığıyla bildiri olarak sunulmuş ve bu bildirinin yeniden gözden geçirilerek düzenlenmiş hâlidir.

Giriş

Toplumun ya da toplumsallığın kendine özgü bir karakteri ve onu oluşturan öğelerin sistematik bir kendiliğindenliği vardır. Bu kendiliğindenlik, makro düzeyde işleyen uzun dönemli tarihsel sürekliliklerin, bu sürekliliklerdeki kırılmaların, kopuşların ve sıçramaların, bir parçalı düzenlilik hâlinde yapılaşması ve bu yapılaşmanın gündelik yaşantıya yansımalarıyla biçimlenir. Yansımalarındaki düzenlilikler ya da yön değiştirmeler, toplumsal değişimin istikametini, sosyal gruplar arasındaki gerilimleri ve sistemin bütünlüklü olarak işlemesini sağlayan yapının bağlantısallığını oluşturur. Toplumsal yapı, değişim ve dönüşüm evreleriyle kendi iç dinamiklerindeki gerginlik akslarıyla, bütünleşen ve ayrıma uğrayan öğeleriyle fonksiyonel bir kompozisyonu oluşturur.

Türk toplumunun da tarihsel sürecinde, değişim ve dönüşüm evrelerini fonksiyonel bir bütünlük içerisinde, Şerif Mardin ve Mübcecel Kıray'ın uzun yıllara dayanan sosyolojik analizleri ve bu analizlerde biçimlenen kavramsal ve kuramsal çerçevelerle anlamlandırmak olanaklıdır. Bu anlamlandırma, birbirleriyle ilişkili üç eksen: değişimin yönü, toplumsal gruplar/ güç odakları arasındaki temel gerilimler ve yapının bağlantısallığı (yapının fonksiyonel olarak birbiriyle karşılıklı ilişkiselliği) çerçevelerinde şekillenmektedir. Bu şekillenme, yakın tarihimizdeki modernleşme periyotlarını ve toplumsal değişimleri sosyolojik bakış açısının inşa ettiği olanaklarla anlamlandırma ve değerlendirmeye imkân vermektedir.

Bu genel çerçeve ve düşünce ekseninde değerlendirildiğinde Şerif Mardin, yakın tarihimizdeki modernleşme eğrisini, bütün gerilim akslarıyla ve fonksiyonel bütünlüğüyle analiz eden en etkili yorumculardan biridir. 40 yıl önce ortaya attığı, merkez-çevre ve sivil toplum sorunsallarıyla, Türk toplumunun gelişim sürecindeki temel gerilim akslarını, Batının moderniteye doğru evrilmiş sürecindeki sosyal, siyasal ve iktisadi yapıların bütünlükleriyle karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. Türk modernleşmesinin özgün kendiliğindenliğiyle, Batının toplumsal değişimindeki iç dinamiklerin farklılıklarının altını çizmiştir.

Şerif Mardin, (2004) kuramsal girişiminin siklet noktasını oluşturan merkez-çevre gerilimini, esasında metaforik olarak kullanmıştır. Ancak bu metaforik inşa, hakiki bir çerçeve olarak kabul edilerek doğru biçimde anlaşılammıştır. Şerif Mardin'in asıl kaygısı, Türkiye'nin modernleşme sürecinde toplumsal değişimin yönüne ve istikametine ilişkin bir bakış açısı geliştirmektir. Bu çerçevede Mardin, Osmanlı toplumunun tarihsel sürecindeki merkez –çevre/ büyük gelenek-küçük gelenek ikiliğini ve bu ikilik üzerinden biçimlenen gerilimleri, imparatorluğun kendine özgü yapısıyla doğrudan ilişkilendirmiştir. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi, karmaşık ve incelmış kurumlar şebekesine dayanan uzun dönemli (Mardin 1985: 79) bir yapılaşmadır. İmparatorluk, merkezden yönetilen bir ordu sistemiyle askeri güce dayanan bir kimliktedir. Ancak bu, çevrenin güç odaklarını pasifize etmeye ve kontrol altına almaya yetmemiştir. İmparatorlukta merkez dışında, çevrede, öteden beri bir soylular yapılaşması, dinsel tarikatlar, çeşitli etnik ve dinsel gruplar (1985: 80-81) etkili olmaktadır. İmparatorluk'da saray çevresi, sivil ve askeri bürokrasi merkez yapılaşmasını oluştururken; eşraf, ayan, yerel din adamları ve köylü gruplarda çevrenin siklet noktasını oluşturmaktadır. Bu ikili yapılaşma, merkezin modernleşme periyotları öncesinde belirli bir çatışma potansiyelini daima dışa vurmuş ve çevre, Osmanlı yönetimi tarafından sürekli denetim ve kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Modernleşme süreçleriyle birlikte de merkez-çevre gerginliği devam etmiş, toplumdaki güç opaklaşmalarının ve yeni iktidar konumlanmalarının yönünü tayin etmiştir (Özkurt 2018: 78).

Şerif Mardin'in kuramsal girişimine siklet noktası olarak konumladığı merkez-çevre ikiliğinin, sosyal bilim içerisindeki teorik arka planını ilk kez, 1940'larda kültür üzerine çalışan bir antropolog olan Robert Redfield dile getirmiştir. Redfield'e göre kültür iki ana kola ayrılmaktadır. Biri, kırsal bir hayat yaşayan ve tarımla geçinen insanların kültürü, diğeri ise şehirde yaşayan ve yönetici gruplara mensup insanların kültürüdür. Redfield, bunlardan ilkinin küçük gelenek;

ikincisini ise büyük gelenek olarak ifade etmiştir (Mardin 1971a: 22). Şerif Mardin, Redfiel’in altını çizdiği bu bölünmüşlüğü, merkez-çevre ikiliği biçiminde kavramlaştırarak, toplumsal gücün askeri, bürokratik ve ekonomik açıdan merkezleşmiş yapılaşmasıyla, buna göre konumlanan çevrenin göreceli düşük yoğunluklu güç opaklaşmasını ve merkeze yönelik karşı çıkışlarını, yakın tarihimizdeki en temel gerginlik aksı olarak ifade etmiştir.

Şerif Mardin’e göre modernleşme, toplumların farklılaştıkları ve merkezileştikleri bir süreçtir. Batı Avrupa’da feodalizmin çöküşüyle başlayan bu süreç, burjuvazinin gelişmesi, sanayileşme ve siyasi hakların geniş kitlelere yayılması gibi unsurları kapsamaktadır. Bu süreçte, toplumun bazı fonksiyonları merkezde toplanırken, yeni gruplar ortaya çıkmış ve toplumun fonksiyonları birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrılmanın inşa ettiği kopuklukları dolduracak vatandaşlık, milli kültür gibi yeni yapılar, merkezin yeni ortaya çıkmış sosyal ve iktisadi parçalarını birbirine bağlamıştır (1971a: 25-26).

Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Dönemi’yle beraber geniş kapsamlı bir yapısal dönüşüm sürecine girmiştir. Batı tipi haberleşme, kitaplar, gazeteler ve telgraf yavaş yavaş yönetici sınıfların tekelinden, daha alt toplumsal gruplara doğru yayılmaya başlamıştır. Ancak en köklü değişimler üst sınıfların düşünce ve yaşayışlarında görülmüştür. Söz konusu köklü değişimin yönü, üst sınıflar için yeni bir iktisadi düzen içinde toplumsal enerji oluşturmaktan ziyade, tüketime yönelik yeni bir konumlanmayla ilişkilidir. Haberleşme ve iletişim araçlarının alt toplumsal katmanlar arasında yayılmasıyla birlikte, büyük ve küçük gelenek arasındaki ayrıcalıklarda bir değişim olmuştur. Bu kültürler arasındaki sınıfsal sınırlar aşınmıştır. Şerif Mardin bu aşınmayı, bir bakımdan katılma, bir bakımdan da yumuşama olarak betimler. Kültürler arasındaki sınırlar katılmıştır çünkü Batı kültürünü alanlar eskiye göre kendilerini halktan daha da ayırmışlardır. Yumuşamıştır çünkü sınıf duvarlarını muhafaza etmek, haberleşme imkânlarının gittikçe geliştiği bir ortamda zorlaşmıştır. Esasında Osmanlı sistemi, klasik dönem açısından gelirin yeniden üretiminin katı dini ve toplumsal ayırım esasına göre işlediği bir sistemdir. İdarenin görevi, farklı toplumsal tabakaları birbirinden olabildiğince ayrı tutmaktır ve her toplumsal tabakanın kendi kesif dairesinin dışına çıkmasını engellemektir. Bu fikrin sonucu, bir toplumsal değişmezlik durumudur ve anlamlı tabirini “Raiyyet oğlu raiyyet” fadesinde bulmaktadır (Karpat 2019: 31).

Modernleşme periyotlarıyla birlikte aşamalı ve diyalektik bir değişim süreci başlamıştır (Karpat 2019: 20). Şerif Mardin’e göre bu değişimin, Osmanlı toplumsal yaşantısında dönüştürdüğü sosyal örüntü, kültürel değişim boyutudur. Bu kültürel değişim boyutunun yerinden ettiği ilk toplumsal motif, gazi sistemidir. Gazi sistemi (Fetih ruhu), toplumsal bir pekiştirici olarak eski önemini yitirmiştir ve devletin modernleşmesi sonucu bürokratik zümrelerin ortaya çıkışıyla iki tip yaşantı billurlaşmıştır. Bu iki farklı tip yaşantının bir yönünü, sultanın ve sarayın etrafında toplanan gruplar oluştururken, bir yönünü de aşiret kalıntıları, köylüler ve İstanbul’daki alt sınıflardan teşekkül eden gruplar oluşturmaktadır. Böylece, Osmanlı kültürel yapısı, son derece zayıf bağlarla birbirine eklenmiş, özellikle de semboller alanında birbirlerinden keskin hatlarla ayrılmış iki gruptan oluşmaktadır. Şerif Mardin’in yakın tarihimizde, değişimin yönüne ilişkin yaklaşımı, modernleşme süreçleriyle birlikte, Osmanlı toplumsal yaşantısında billurlaşan sosyal gruplar ve güç odaklarının, bölünme ve çatışma eksenlerinin modernleşme sürecimizin ana çerçevesini çizdiği yönündedir. Bu ikiliğin boyutları, Türk gölge oyunundaki Hacivat ve Karagöz tiplerinden, (Türk gölge oyununda Hacivat yönetici seçkinleri canlandırarak, ağdalı ve anlaşılabilir bir dil kullanırken; Karagöz sokaktaki adamı temsil etmektedir) Recaizade’nin Bihruz Bey karakterine (Bihruz Bey karakteri, 1860’ların modernleşmiş Osmanlı bireyini gönderme yapar ve ağırlıklı olarak Türk gölge oyunundaki Hacivat karakteriyle tipolojik benzerlikler gösterir) kadar geniş kapsamlı bir sembolik göndermeler hinterlandına sahiptir ve bu göndermelerin her birinin, Osmanlı toplumsal yaşantısında bir karşılığı vardır. Kültürler arasındaki ikili yapılaşma, semboller ve değerler alanındaki bölünmelerle keskinleşmiş ve modernleşme sürecimizin çatışmalı eksenlerde olgunlaşmasına aracılık etmiştir (1971a: 55-57).

Mübeccel Kıray ise toplumsal gelişme kavramını, Şerif Mardin’e yakın bir anlamda kullanır. Kıray’a göre toplumsal gelişme, toplumsal yapının ve değerler sisteminin gelişmesiyle bağlantılı değişme eylemidir (Kıray 1967: 57). Toplumsal değişme, derece derece gerçekleşir ve toplumsal yapının bütün parçaları eşit ölçülerde değişmeye maruz kalmaz. Kıray, değişmekte olan toplumlarda, yerleşmiş ve görece sabit kalan ya da sınırlı değişim gösteren öğelerle, adım adım değişmekte olan unsurların fonksiyonel bir bütünlük oluşturduğunun altını çizer. Değişme hâlindeki toplumlar bölük-pörçük, düzensiz toplumlar değildir. Bunların değişmemiş, değişmekte olan, değişmemiş bulunan yönleri gene bir tutarlılık, ilintiler düzeni hâlinde kendini gösterir (Kıray 1982: 94).

Kıray’a göre bu düzenlilikler esasında, makro ve yapısal düzeyde işleyen sistematiklerin toplumsal yaşantı içinde farklı türden fonksiyonel bütünlükler oluşturmasıyla meydana gelir. Kıray, tarihsel olarak değerlendirildiğinde, ilkel, feodal, ya da modern bütün toplumlarda her sosyal yapının, bu yapıyı oluşturan sosyal kurumların, insan ilişkilerinin ve bunların karşılıklı etkileşimlerinden doğan sosyal değerlerin birbirini karşılıklı olarak etkileyen yönlerine işaret eder. Yapıyı oluşturan unsurların birbirine bağlılığı, toplumsal değişimin belirli bir düzenlilikle cereyan etmesini sağlar. Yapının bağlantısallığı olarak da ifade edilebilecek bu mekanizma, toplumun bir tarafı değişim eğilimi gösterdiğinde, diğer tarafının da kaçınılmaz olarak bu değişime uyum sağlanmasına neden olmaktadır (Kıray 1964: 19).

Kıray, bir sosyal yapıya şeklini veren değişkenler ve özellikleri dört büyük grupta toplayarak betimlemektedir. Buna göre, her toplum (a) ekolojik bir topluluktur ve mekânda belirli yeri ve biçimi olan bir yerleşmeye sahiptir, (b) kendine has özellikleri olan bir nüfus kompozisyonu vardır, (c) belirli bir sosyal örgüt yapısına sahiptir, (d) sosyal örgüt yapısıyla tutarlı bir sosyal değerler sistemi vardır. Kıray, sosyal yapıya şeklini veren ve birbirine bağımlı olan bu dört büyük değişkenler grubunda gözlemlenebilen farklı derecelenme ve çeşitlenme durumlarına dikkat çeker: (a) Ekolojik ilişkilerin şekil ve hacmi, (b) kurumların farklılaşma, ihtisaslaşma ve örgütlenme dereceleri, (c) toplumda dışarıya açılma, dışarıya ile bağlantı kurma ve bütünleşme şekli ve düzeyi (d) insan ilişkilerinde yüz yüze ve birincil etkileşim evreninden, anonim ve kişisel olmayan rollere dayanma derecesi, (e) yerel ve dinsel olma özelliklerinin kaybolma derecesi (1964: 21).

Kıray’ın toplumsal yapının dinamiklerini keşfetmek ve ortaya çıkarmak için inşa ettiği bu kavramsal çerçeve oldukça anlamlı çıkış noktaları sağlamaktadır. Kıray’ın kavramsal çerçevesi, toplumun değişime sınırlı ölçüde maruz kalan göreceli durağan parçalarıyla, bu parçaların zamanla ileriye doğru hareketinden ortaya çıkan görünüm, çeşitlenmeler ve varyasyonları, toplumsal değişimin içinde tutarlı örüntüler olarak gözlemlemeyi/izlemeyi olanaklı kılmaktadır. Örneğin İngiltere, sanayi kapitalizminin ortaya çıkışından önce, tarımda hatırı sayılır düzeylerde artı ürün artışını ve servet fazlalığını yaratmayı başarmıştır. Daha sonra, bu artı ürünü tarımsal olmayan, emek yoğun makineli üretime aktarabilmiştir. Batı’nın deneyiminde, tarımsal artı-ürün artışı, feodal düzenin temel dayanak noktasını oluşturan, Lord-serf ilişkisini çözmüş ve ticareti hakim duruma getirmiştir. Bu süreç sonucunda, Avrupa’nın çoğu toplumunda, ticaret loncalarında büyüme, etkin örgütlenme, standartlar oluşturma gibi eğilimler ortaya çıkarken; zanaat loncalarında çözümler yaşanmıştır. Kıray’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nun bu çerçevedeki gelişim çizgisi ise oldukça sorunludur. İmparatorluk, 19. yüzyılda ticarete iyice açılmış ve tarımsal ürünlerini satmaya başlamıştır. Ancak, yeterli oranda tarımsal artı ürüne sahip olmadığı için köylüler hem vergi verip, hem de tarımsal ürünün satışını ticari olarak gerçekleştirirken bocalamışlardır. Köylünün tercihi vergi vermektense, ürününü satmaya yönelik biçimde gelişmiştir. Dolayısıyla tarımsal artı ürün birikmeden hem köylü, hem de beyler ticarete girişmişlerdir. Böylece Osmanlı’da köylü-bey ilişkisi, Batıda olduğu gibi tarımsal artı ürünün artışıyla paralel biçimde çözülmeye uğramamıştır. Tarımsal artı ürünü yoğunlaştırmadan ticarete başlamış olmak ve sermayenin geç birikmesi, çapık bir gelişmeye yol açmıştır (Kıray 1978: 202-205).

Kıray, Osmanlı ekonomik yaşantısının son iki asırlık çarpık gelişiminin, Cumhuriyet Türkiye'sine de taşındığı inancındadır. Kıray'a göre Türkiye'de şehirlerin sanayileşme hızının, tarımın modernleşmesinden çok yavaş olmasından dolayı bir sahte şehirleşme süreci deneyimlenmiştir. Nüfusun şehirlerde oturan oranının artması ile asıl modernleşmeyi belirleyen, sanayide çalışan nüfusun artma oranı arasında bir ilişki yoktur. Şehirli nüfus oranı % 8'i bulmamaktadır. Bu açıdan köyden şehre göç edenlerin şehirde çalıştıkları işler ya da öğrendikleri hüneler de bu gelişmenin aldatıcı olduğunu gösterir niteliktedir (Kıray 1969: 131-132).

Toplumsal Değişimin Yönü ve Belirlenmemiş Kendiliği

Osmanlı Devleti, Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecine, patrimonyal bir sistemde, iktidarın ünitelerinin, dinsel ve etnik birimlerin birbirine sıkı biçimde bağlı olduğu bir yapılaşmayla girdi. Şerif Mardin'e göre bu durumu niteleyebilecek en uygun terim, “mali devlet” terimidir. İmparatorluğun ekonomik leitmotifi, (itici gücü) kırsal ekonomiden vergi alımını azamileştirme çabasına dayanmasıydı. Osmanlı deneyimi, İngiltere'de olduğu gibi zenginliğini sürekli gelişen ve akılcılaştıran tarımdan elde eden bir taşra gentry'sine (feodal seçkin) dayanmadığı (Mardin 1980: 207) için kendiliğinden ve özgün bir deneyimdir. Osmanlı'da köylünün statüsü, bu özgün deneyimin önemli bir parçasıdır. Osmanlı köylüsü, hiçbir zaman senyör denetimindeki bir malikanenin katı hukuksal çerçevesi içerisinde bir emek sömürsüne tabi olmamıştır. Bu durum, memurlar sınıfının, köylü ile devlet arasında kurumsallaşmış herhangi bir aracı sınıfı kabul etmemiş olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlı deneyiminde, feodal hakların merkez tarafından gözetildiği ve bu yolla bir taşra gentry'sine imtiyazlar sağlandığı bir hukuk düzeni söz konusu değildir (1980: 212). Bu çerçevede Osmanlı deneyimiyle, Batı deneyimi arasındaki derin farklılığın pratiğe yansıdığı en temel nokta, feodal ayrıcalıkların garanti altına alındığı ve hukuksal olarak da meşrulaştırıldığı bir yerel güç odakları inşa etme çabasının bulunmamasıdır. İstisnalar dışında, devlet, sivil grupların güçlenmesine, ekonomik ve ideolojik olarak gelişmesine imkân vermemiştir (Karpas 2019: 164).

Mardin'e göre Osmanlı toplumsal yapısında bir sınıfsal opaklaşma olarak mevcut olmayan sivil toplum, Batı deneyiminde merkez iktidarlara, taşra gentry'leri arasındaki göreceli gerginliklere ve dalgalı güç savaşlarına dayanarak olgunlaşmıştır. Batı'da şehirlerin gelişmesiyle birlikte ticarete geliştikten, şehir faaliyeti toplumun tümü için yeni bir zenginlik kaynağı olmuştur. Feodal asiller de o zamana kadar görmedikleri ve mekanizmasını bilmedikleri bu yeni kaynaktan yararlanmak istemişler ve bunun sonucunda aristokraziyle şehirliler arasında bir uzlaşma ortaya çıkmıştır (Mardin 1983a: 9-18). Mübaccel Kıray ise Osmanlı modernleşme deneyiminin çarpık oluşumunun kaynağını, tarımsal artı ürün yoğunlaşmasını gerçekleştirmeden, tarımsal ürünün büyük ölçekli ticaretine yönelen mekanizmada görmektedir. 19. yüzyıl sonunda, genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, İmparatorlukta, tarımsal ürün aynı miktarda kalmış, imalat çökmüş, hem zanaat hem esnaf lonca örgütleri dağılmıştır. Bu durum, Reaya-bey ilişkisini çözdüğü gibi, kontrol işlevi gören usta-kalfa-çırak ilişkilerini de aşındırmıştır (1978: 206).

Mübaccel Kıray'a göre toplumsal sistemimizde tarım ile oradan elde edilen artık değeri kontrol eden temel gruplar ve bu gruplara göre konum alan köylü kitleler, tarihsel süreçte şu şekilde evrilmiştir: (1) Büyük toprak sahipleri: Tarım tarzları modern işletmeciliğe dayalı, bütün özellikleriyle modern büyük burjuvazinin parçası olan gruplar. (2) Orta müstahsil çiftçi: Sahip olduğu 200 dönüm üzerindeki mülkü, toprak mülkiyeti kutuplaşması sürecinde, 2000 ve daha fazla dönüm araziye çıkararak, ücretli işçi kullanmaya başlayan yeni gruplar. (3) a) Topraktan tamamen kopmuş, emeğini satan işçi hâline dönüşmüş olanlar. b) Geçim amacıyla sahip oldukları küçük topraklarda üretim yapan, aynı zamanda, emeklerini satmak zorunda kalanlar. c) Ortakçı ve yarıcılığa devam edenler. (4) Kendi topraklarında piyasaya yönelik üretim yapmakla birlikte, kasaba tüccarının kontrolü altında olanlar. (5) Fiilen köyde olmamakla beraber, tarımsal artık ürünü kontrol eden tefeci tüccarlar. Bu gruplardan, birinciler ve ikincilerin değişme yönleri, daha

fazla artık ürün kontrolüne doğrudur. Elleri biriken artık değeri kısmen sanayiye ve daha çok ithalat ve ihracata yatırmaktadırlar. Piyasaya arz edilen ürünün yarattığı artık değer çok azı içeride, büyük bir bölümü ise sanayileşmiş ülkelerde sınai üretimine dönüşmektedir. Üçüncü grubun bütün unsurları, emeğinin kontrolünü başka sınıflara bırakmış kitlelerdir. Ancak, ilerleme iradesi ve dinamizmini koruyan gruplardır. Bu gruplar içerisinde işçi örgütleri ve siyasal yapılaşmalar ortaya çıkmakta, yeni talepler dile getirilmektedir. Dördüncü grup, mülkiyeti olan ancak, ürettiği servet üzerinde sınırlı kontrole sahip, kasabadaki tüccara sıkı biçimde bağlı geçiş tabakasıdır. Son grup olan tefeci tüccarlar ise yeni ilişkiler düzeninde kontrol güçlerinin yoğunluğuyla ilişkisinde sistemin devamını talep etmektedir (Kıray 1969: 128,129).

Mübaccel Kıray’ın yakın tarihimizdeki değişimin yönü sorunsalını analiz ve açıklamalarının temel yönelimi, ağırlıklı olarak, üretim ilişkileri ve ekonomi eksenlidir. Şerif Mardin ise değişimin yönünü, daha çok, sembolik farklılaşmaların, toplumsal anlam ağlarındaki dönüşümlerin ve sosyal pekiştireçlerdeki morfolojik evrilmelerin kurumsallaşmalar ve gündelik hayata yansımaları düzeyinde bir analiz gerçekleştirmiştir. Niyazi Berkes de Mardin’e yakın bir biçimde, İmparatorluğun kurumsal sisteminin 18. yüzyıla 20. yüzyıl arası dönemde büyük bir aşınmaya maruz kaldığı düşüncesindedir. Bu aşınmanın mahiyeti, Tanrı düzeni kavramı yerine tabiat düzeninin yerleştiği, gelenek kavramının yerine, ilerleme ve devrim nosyonlarının ikame edildiği bir yeniden inşa dönemi (Berkes 2010: 33) olmasıdır. Mardin’e göre Osmanlı toplumu için söz konusu yeniden inşanın anlamı, sistemin toplumsal meşruiyetini sağlayan temel ilke ve prensiplerin yapısal bir dönüşüme uğramasıdır. Değişimin olgun mahsülü olarak Türkiye Cumhuriyeti, İslam umdelerini yaymak prensibi üzerine tesis edilmiş bir cemiyetin bu temel normlarının dönüşmesiyle ilgilidir. Cumhuriyet, Osmanlı Devleti’nin ve cemiyetinin yöneldiği istikameti değiştirmiştir. (Mardin 1961: 343).

Mardin’ e göre “Türk devrimi birincil olarak değerlerin devrimidir” (Mardin 1971b: 166). Değerlerin devrimi, Osmanlı toplumunda, mahallenin insan kişiliğinin genişlemesini engelleyen geleneksel normlarının ortadan kaldırılmasıdır (Mardin 1981: 74). Şerif Mardin, bu büyük dönüşümü anlayabilmek için Osmanlı toplumunun en küçük faal birimine yani mahalleye göz atmak gerektiği düşüncesindedir:

Çoğu zaman, bir dereceye kadar keyfi olarak çizilen sınırlarıyla birlikte, mahalle, idari bir birimden daha fazla bir şeydir; o, külhanbeylerinin ve sadık köpeklerinin koruduğu sınırlarıyla kesif bir *gemeinschaft*’tır ve sıradan bir Osmanlı vatandaşının normal ömrünün çoğunu içinde biçimlendirdiği bir çevredir. İlk eğitimin verildiği, doğumların kutlandığı, evliliklerin düzenlendiği, ölümler için cenaze merasimlerinin yapıldığı yer burasıdır (1981: 72).

Şerif Mardin, Türk modernleşmesinin merkezi konumunu, siyasal iktidar etrafında yapılaşmış ve geleneksel unsurların içine sızmış, işlevsel iş bölümünün ve üretimin, eski yapıya yerleştiği ve eklemlendiği bir sisteme geçiş olarak (Mardin 1980: 207) betimler. Tanzimat Dönemi’nden başlayarak, Cumhuriyet Dönemi’ne sirayet eden değişim ve dönüşüm paradiması, yarattığı “kişisizleştirme” ölçüsünde geleneksel Osmanlı sistemini hedef almıştır. Babanın yani ataerkil otoritenin yönetici rolü aşamalı olarak cazibe merkezi olmaktan çıkmış; kişisel bağlılık mekanizmalarının yerini, Batılı tarzda sözleşme bağlarının hüküm sürdüğü ilişki ağları almıştır (Mardin 1992: 26). Kendi kaderini tayin hakkını ilahi bir kudrete ya da dünyevi akslardaki kişisel bağlılıklara atfetmekten sıyrılarak, kendi öz enerjisine ve yaratıcı inşa kapasitesine dayanan bir insan karakterine doğru evrilme söz konusudur. Tanzimat ile başlayan süreç, toplumun sosyal pekiştireçler alanında genel kabul gören geleneksel kodlarını aşındırarak; tahayyüller, duygulanımlar ve davranımlar düzeyinde yeni bir sosyal ethos inşası ve kişilerin kendi benliklerini biçimlendirebilecekleri bir motivasyonel yüksek ve iyi idealler seti yaratmıştır.

Bu yüksek ve iyi idealler motivasyonunun pratik yansımaları, en etkili biçimde Jön Türk hareketinde gözlemlenir. Jön Türk hareketinin, 2. Abdulhamit Dönemi topluluğuyla aralarındaki temel gerginlik noktası, değer uyumsuzluğudur. Bu değer uyumsuzluğunun yönü ise toplumsal bağların kişilere dayanarak kurulduğu bir toplulukla, toplumsal bağların soyut ilkelerle inşa edildiği bir topluluk arasındaki radikal farktır (Mardin 1994: 17). Jön Türklerin topluma yönelik tahayyülleri, devletin işleyişinin ilkeler seviyesindeki prosedürlerinin yeniden gözden geçirilmesinin çok ötesinde, radikal değişim ve dönüşüm taleplerini içermektedir. Bu talepler, kendi toplumsal gerçekliğini inşa etme tavrını motivasyonel açıdan güçlendiren atomistik birey nosyonunu dayanmaktadır.

Mübeccel Kıray ise toplumsal değişimin simgeler, semboller ve anlam ağlarındaki değişim evrelerine daha az vurgu yaparak, üretim ilişkilerindeki küçük ya da büyük ölçekli evrilmelerin, toplumsal değişimdeki yön tayinini ve bu yönün içeriğini/mahiyetini analiz etmeyi tercih etmiştir. Kıray, bu analizleri, ağırlıklı olarak 1960'ların başlarında gerçekleştirdiği sosyolojik alan çalışmalarından elde ettiği bulgulardan hareketle sentezlemiştir. Bu eksenli bir çalışmayı, Adana bölgesinde yapmış ve yakın tarihimizde toplumsal değişimin boyutlarına ilişkin aydınlatıcı bulgulara ulaşmıştır.

Buna göre Adana bölgesinde 1930'lu yıllarda kısa lifli, kozası kapalı yerel bir pamuk türü ekilmektedir. Üretim için gereken enerji de bir çift öküz ve tahta sabanla sağlanmaktadır. 1943'te yeni bir pamuk türünün, iyi durumdaki bir toprakta dönüm başına düşen tohum hâlindeki pamuk miktarını 50 kg'dan 100 kg'a çıkardığı gözlemlenmiştir. Bu durum yöredeki toprak kullanma şeklini değiştirmiş ve Y köyünde tahıl ekimi tamamen ortadan kalkmıştır. Pamuk mono – kültürünün ortaya çıkışıyla emek kalıpları da değişmiştir. Eski yerel pamuk türü, kozası kapalı olduğundan, olgunlaştıktan sonra herhangi bir zaman toplanabilmektedir. Ürünün bu özelliği mevcut yerel emek gücünü kullanmayı mümkün kılmıştır.

Yeni pamuk türüdeyse, kozalar eylülde açılmaktadır ve ürün kısa süre içinde toplanmak zorundadır. Yeni pamuk türünü toplama işlemi için daha fazla emek gücü gerekmektedir. Bu sorun, farklı köylerden gelen mevsimlik işçilerle çözülmüştür. 1940'ların sonlarına doğru, kimyasal ilaçların devreye girmesi, makinalı tarımın başlaması ve sulama imkanlarının hayata geçirilmesiyle eski ekim usülleri tamamen ortadan kalkmış ve yeni bir evreye girilmiştir. Bu süreç sonucunda, ortakçılık sona ermiş; yerini, tarla çapalama ve pamuk toplama gibi makinalaşmamış çiftlik işlerinde çalışan, 7-10 hafta ücret alan işçilere bırakmıştır. Traktör sürücülüğü ve muavinlik gibi meslekler öne çıkmıştır. Adana bölgesinde tarımsal dönüşümlerle birlikte, iyi bir pamuk tarlasındaki üretim dönüm başına 50 kg'dan 250 kg'a ulaşmıştır (Kıray 1968: 100-101).

Kıray'a göre bölgede meydana gelen bu değişimler, köylülerin dünyaya bakışlarını farklılaştırmıştır. Köylüler, inisiyatif alma, kadercilikten sıyrılma, geleceğe yönelik projeler geliştirme, üretim olanaklarını daha da iyileştirmek gerektiğine ilişkin duygu ve düşüncelerini ifade etmişlerdir (1968: 102-103). Köylüler, özellikle, erkek çocuklarını okutmak konusunda çok isteklidir. Çocuklarının üniversite düzeyinde eğitim almasını isteyenlerin oranı, Y köyünde 76.2, K köyünde ise 70.6 oranındadır. Eğitim yoluyla toplumsal hareketlilik nosyonunun kırsal değil, kentsel bir özellik olduğu düşünüldüğünde, 1940'ların başında, Adana bölgesindeki köylülerin düşünce dünyasının hangi düzeylerde geliştiğini tahayyül etmek olanaklıdır (1968: 104).

Temel Gerilimler ve Tarihsel Bölünmüşlükler

Toplumsal uzamın antagonistik ve diyalektik karakteri, kaynaklara ve güce erişim vasıtalarına ulaşım sürecinde, toplumsal gruplar arasında yarılmalara ve tarihsel nitelikli bölünmeler yaratır. Bu yarılma ve bölünmelerin pratik meydana gelişleri, güç opaklaşmalarının tarihsel karakterli yoğunlaşmasını belirler ve yönünü tayin eder. Toplumsal gücün dağılımındaki kutuplaşma, dar anlamıyla Osmanlı modernleşmesi, geniş anlamıyla da Türk modernleşmesinin aşamalarında gözlemlenen bir olgudur. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet eksenli güç yapılaşması

özellikle 19. yüzyılla birlikte, farklı türden bir gerginlik, çatallanma ve yarıma eksenine doğru evrilmiştir. Bu evrilmeden, 20. yüzyılda, Türkiye Cumhuriyeti gibi örneğine az rastlanır ve çok değerli bir tarihsel başarı ortaya çıkmıştır. Şüphesiz ki, bu süreç, toplumsal gruplar arasındaki büyük ölçekli gerginlik ve çatışmalara sahne olmuş ve yakın tarihimizin modernleşme evreleri, toplumsal gruplar ve güç odakları arasındaki çatışma, gerginlik ve bölünme akslarıyla biçim almıştır.

Şerif Mardin’e göre bu deneyimlerdeki en esaslı kırılma noktası, 1839-1876 Tanzimat hareketinin yaşama geçirdiği değişimlerdir. Tanzimat Dönemi’nde kurumlar laikleşmiştir. Ulema gruplar, tekellerinde tuttukları yargı mekanizmasından uzaklaştırılmıştır. Karma ve sivil bir hukuk sisteminin uygulandığı yeni bir modele geçilmiştir. Yeni bir yargı sistemini ortaya çıkarabilmek için sivil bir hukuk okulu kurmak, Batı hukuk sistemini bilen yargıçlar yetiştirmek, dava vekilliği ve savcılık kurumlarını ortaya çıkarmak gibi hukuk alanında radikal reformlar hayata geçirilmiştir. Eğitim alanındaki reformlarla da ulemanın etkinliği kırılmıştır. Sivil öğretmen okulları açmak, modern eğitim sisteminin parçası niteliğinde orta okul ve liselerin karması olan rüştiyeleri yaygınlaştırmak, mektepli subayların yetiştirilmesine hız vermek, vilâyet merkezlerinde askeri ve sivil liseler açmak, eğitim alanında laikleşme yolunda atılan önemli adımlar niteliğindedir (Mardin 1983b: 211).

Şerif Mardin’e göre modernleşme sürecimizdeki temel gerilim akslarından biri de, geleneği temsil eden ve din ekseninde bir araya gelen, eski imtiyazlarını yitirmiş toplumsal gruplarla; İmparatorluğun kurtuluşunu modernleşme çizgisinden başka bir düşünce eksenine tahayyül etmek istemeyen devletin yönetici zümreleri arasındaki antagonistik yarılmadır. Bu antagonistik yarılmının din eksenine, tamamen dini olmayan ya da dinin arkasına gizlenen ilişkiler örüntüsünü temsil eder. Bu örüntüler, mahalleye de sirayet eden, gazi kültürü, yeniden inşa edici tutucu ahlak ve bu ikisiyle ilişkisinden devşirilen aynı zamanda da mahalle üzerinde tatbik edilen simgesel bir iktidardır (1971b: 76).

Tanzimat Dönemi’yle birlikte mahalle adabını şekillendiren sosyal motiflerle, devleti ve yönetici elitleri biçimlendiren düşünce kalıpları, sembol ve simge ağları tutarlılığını yitirmiştir. Modernist dünya görüşünü temsil eden ve batı tarzı eğitim almış literati (okumuş) gruplarla, halk katmanları arasında kimlik ve değer uyumsuzluğunun şekil verdiği bir boşluk oluşmuştur. Mardin’e göre değer uyumsuzluğunun inşa edici nedeni, laik Türk aydınlarının batı merkezli içeriklerle şekillenen kültürüdür. Bu kültür, kuruluşunu insanlık düşüncesinden almakta birlikte, ilerlemenin ve düzenin kaçınılmazlığına (Mardin 1999: 215) vurgu yapmaktadır.

Osmanlı’nın geleneksel literati (okumuş) sınıf inşası söz konusu olduğunda, böyle bir boşluğa yer yoktur. Çünkü imparatorluğun literati inşasındaki üç ayak: Saray ve okullarından, medreselerden ve tekkelerden yetişen literati gruplar, islami motiflerin baskınlığıyla ilişkisinde, toplumsal hiyerarşinin daha alt katmanlarıyla bir örtüşmeye sahiptir. Şerif Mardin tüm çalışmalarında, aşağı yukarı, Tanzimat Dönemi’yle beraber devletin komuta mevkilerinde yer alan yeni literati gruplarla, komuta mevkilerinden uzaklaştırılan, yerinden edilen güçlerin gerilim ve çatışmaları üzerinde durmaktadır.

Şerif Mardin, Türk modernleşmesinin aktörel düzeyindeki temsilcileri, Genç Osmanlılar ve Jön Türk grupları, iki kavram: Literatus ve Intellectuelus kavramları ekseninde tartışmaya açar. Buna göre, literatuslar (okumuş gruplar) değerleri sorgulayıcı değil, daha çok koruyucu bir tutum içerisindedirler, eleştirilerini grubun içinden yaparak, kolektivitinin merkezinden seslenmeyi tercih ederler. Oysa Intellectueluslar değerleri sorgulayıcı karakterdedirler ve eleştirilerini herhangi bir kolektif bağlılık hissiyle gerçekleştirmezler (Mardin 1984: 258-259).

Mardin’e (1996) göre hem Genç Osmanlılar hem de Jön Türkler, eleştirilerini kolektivitinin değerler dünyasının içinden gerçekleştirdikleri için sahici bir konum alamamışlardır. Özellikle Genç Osmanlı gruplar, atomistik bireycilik nosyonundan uzaklıkları ve devletin varlığı

sorunsalını, Tanzimat tezlerinden daha kuşatıcı bir çerçeveye oturtamadıkları için yüzeysel kalmışlardır. Mardin’in aydınlar konusuna yaklaşımının genel çerçevesi iki kavramla şekillenmektedir: İlki cinsiyetin kudretine, yaratıcılığın tetikleyicisine, iktidar hırsına, değişim ve dönüşümün ütopyacı kimliğine gönderme yapan “daemon” dur. İkincisi ise daemonun hiçbir özelliğini içinde barındırmayan ve taklit düzeyiyle eşleşen “mimesis”tir. Mardin, İslam toplumlarında aydının düşünce dünyasının ağırlıklı olarak daemonik süreçlerle değil de, mimesis (taklit) düzeylerdeki refleksiyonlardan oluştuğunun altını çizer. Mardin’e göre daemonun bir insan davranış boyutu olarak yaşama geçemediği ve baskılandığı toplumlarda, aydının iki seçeneği söz konusudur: Literatus’un yaptığı biçimde ideolog olmak ya da dedikodu yapmak (1984: 263).

Mübeccel Kıray’ın yaklaşımında ise toplumsal değişimin eksen analizinde siyasalın, güç yapılaşmalarının ve ideologların etkisi merkezi konumda yer almaz. Kıray’ın değişimin yönüne ilişkin değerlendirmelerinde baskın bir ekonomizm etkisi belirgindir. Örneğin, kavramsal çerçevesinin ana inşa edicilerinden, *tampon mekanizmalar* terimi, değişme hâlindeki toplumun fonksiyonel bütünlüğüne yönelik geniş kapsamlı bir görüş imkânı sunmaktadır. Tampon mekanizmalar, toplumsal değişme süreçlerinde, toplumun çabuk değişen yönleri ile yavaş değişen yönleri arasında beliren açıklığın doldurulması işlevini yerine getirir. Değişimin çok yavaş olduğu zamanlar, sık sık eski düzene has kurum ve değerlerin eski yapı çerçevesinde anlamlar, fonksiyonlar kazandığı, yoruma uğradığı görülür. Görelî olarak daha hızlı ve kapsamlı değişim durumlarında, her iki temel yapıda da görünmeyen, fakat oluşum içerisinde beliren ve bütünleşmeyi sağlayan kurumlar ve ilişkiler ortaya çıkar ya da eski kurumlar yeni fonksiyonlar kazanır. Bu süreç içerisinde, sosyal yapının her kurumu, ilişkisi ve bunlarla ilgili değerleri, aynı anda ve aynı hızda değişmez ve aynı süre içerisinde yeni bir yapı hâline gelmez. Bu durumlarda, değişimin bunalımsız olmasını sağlayan, çözülmenin önüne geçen ve her iki sosyal yapıya da ait olmayan yeni beliren kurumlar, ilişkiler, değerler ve fonksiyonlara tampon mekanizmalar (Kıray 1964: 19-20) denir.

Kıray, tampon mekanizmalar kavramlaştırmasının pratik yordamını, 1960’larda Karadeniz Ereğli’de gerçekleştirdiği alan çalışmalarında bulgulamıştır. Buna göre, Ereğli’de her köylü gereksinimlerini belirli bir tüccardan karşılamaktadır. Köylünün kendisi ve ailesi ihtiyaçlarını, kasabaya indiğinde, tüccardan veresiye olarak karşılar ve borç, resmi bir prosedüre dökülmeden tüccarla-köylü arasında halledilir. Köylü açısından borcu ödemenin üç yolu vardır: İlki, bölgede köylü grupları tarafından yetiştirilen, aynı zamanda büyük şehirlere gönderilen ve para eden çilektir. İkincisi, Ereğli dışında maddî bir değeri olan kerestedir. Üçüncü ödeme yolu ise kömür işçiliğinden alınan ücretlerdir. Köylü, bir ay çalıştıktan sonra köyüne dönerken tüccara uğrar borcunu kapatır ve tekrar ihtiyacı olan malları alır. Bunların dışında, köylü farklı gerekçelerle paraya ihtiyaç duyabilmektedir. Köylü gerekli olan parayı, hiçbir formel prosedüre tabi olmaksızın, tüccardan elde eder. Daha sonra misliyle geri ödese de köylü bankaya değil, tüccarına gider. Tüccar ya da ağa, köylüsüne kurumlara işi düştüğü zaman yardımcı olur. Örneğin, mahkeme işlerinde avukat bulur, hastalandığında doktora götürür ve ilaçlarını aldırır. Bu işler için gerekli masrafları karşılar ve köylünün borç hanesine yazar. Kız ve oğulların evlenmesinde, ölümlerde cenazelerin kaldırılmasında, köylüler arası kavgalarda orta yolun bulunmasında ve kırgınlıkların giderilmesinde aracılık eder. Kıray’a göre bütün bu ilişkiler sanayileşmiş, modern ve heterojenleşmiş toplumsal ilişki ağlarından farklı olan ilişki biçimleridir. Ereğli’de yeni düzen, (1964 sonrası) eski feodal düzenle uyum içinde gitmektedir. Eski kurumlar, yeni yapıyla fonksiyonel bir bütünlük arz etmektedir. Burada, toplumsal ilişkilerin bir yönü değişirken, değişmeyen yönlerde işlevsel unsurlar gözlemlenmektedir. Bu işlevleri, sosyal yapıda tampon bir kurumun oluşması, bir fonksiyonu yerine getirmesi, yeni konfigürasyonlar inşa etmesi ve göreceli bir denge yaratması olarak değerlendirmek mümkündür. Kıray’a göre değişimin ilerleyen safhalarında, tüccarların yerine getirdikleri patronajlık işlevi, değişimin aşamalarında ilerledikçe

modern kurumsallıklar ve anonim temeller üzerine kurulmuş örgütler tarafından üstlenilecektir (1964: 88-91).

Nitekim, Yalova yakınlarındaki Taşköprü köyünün hikayesi, kırsal pratiklerde, patronaj ve hamilik ilişkisinin çözülüşüne anlamlı bir örnektir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle ABD ekonomisinin kapitalist sistemi güçlendirmek ve savaş sonrası barış ortamını temellendirme arzusunun sonucu olarak, Türkiye'nin de içinde bulunduğu saban tarımına bağımlı ülkelere, geleneksel üretiminden sıyrılmak için yeni bir olanak sundu. Yeni yardım anlaşmaları ve kredi düzenleriyle, Türkiye'ye üç yıl içerisinde elli bine yakın traktör ve diğer tarım makineleri girdi. Bunun sonucu olarak, kitlesel tarımsal emek açığa çıktı ve kendi kendine yeten üretimden, milli ve uluslararası pazara dönük üretime geçildi. Bu gelişmeler, kırsal yaşantıda tüccar-köylü ilişkisindeki hamilik ve patronaj yapılaşmasını aşındırdı (Kıray 1996: 344).

Kıray' a göre Yalova yakınlarındaki 'Taşköprü' nün değişiminin mikro ölçekte incelenmesi, geleneksel patronaj kalıplarının yani güç ilişkilerinin dönüşümünün analizine olgusal bir dayanak sunmaktadır. Geleneksel patronaj ilişkisinde ağa ya da tüccar, ekonomik hizmetler, siyasal itaat, şeref ve prestij karşılığında, köylünün geçimini, özellikle de sosyal güvenliğinin sorumluluğunu üstleniyordu. Örneğin, Taşköprü'nün geleneksel patronaj yapısı içinde Davut Bey, köylülere koruma sağlayarak köyün ağası olmuştu. Köydeki çatışmalara hakemlik yapmış, muhtarlık görevini üstlenmiş, devlet görevlileriyle irtibat sağlamış ve köyün patronu konumuna gelmişti. Ancak, 1945 sonrası süreçte, Davut Bey köydeki toprağını satmış ve ayrılmıştır. Bu süreçlerden sonra köyde, bir yabancı tarafından modern ticari tarım başlatılmıştır. Ali Bey, eski patronaj ilişkilerini reddetmiş ve köylünün hamliğini üstlenmemiştir. Köylüler, Ali Bey'in kurduğu işletmelerde ücretli işçi olarak çalışmış, modern tarımsal işletmenin arka planına ilişkin bilgiler edinmişlerdir. Taşköprü'de zamanla geleneksel patronaj ilişkisi çözülmüş; köylünün ağaya biatına dayanan, tek yanlı güç ilişkileri yapısı aşınmış ve ortadan kalkmıştır (Kıray 1983: 272-282).

Çok Katmanlı Değişmeler, Kırılmalar, Kopmalar ve Yapının Bağlantısallığı

Hem Mübeccel Kıray'ın hem de Şerif Mardin'in değişimin yönü ve gidişatına yönelik kavramsal çerçeve ve kuramsal yaklaşımlarının ortaklaştığı temel zemin, toplumsal değişimi tetikleyen bir ana değişkenin, toplumsal yapının diğer parçalarından farklılaşarak, değişimin seyrini belirlemek anlamındaki radikal dönüştürücülüğüdür. Şerif Mardin'e göre radikal dönüşümün siklet noktası, Tanzimat'la başlayan moderleşme periyotlarıdır ve bu periyotlar aşamalı olarak toplumsal bütünü değiştirmeye zorlamıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet'in, Cumhuriyet Türkiye'sine giden modernleşme çizgisinin sürekliliği bir makro düzeydir. Siyaset ve yönetim radikal dönüşümünün merkez üssüdür ve kendi çatışma/gerginlik akslarıyla, güç odakları arasındaki savaşlarla, konjektürel zaferlerle, geriye ve ileriye doğru gidişlerle, yapının bütünsel ve bağlantısal dönüşümünü gerçekleştirmiştir. Uzun dönemli süreklilikler, kırılmalar, koplamalar ve çatallanmalar, çok katmanlı değişimleri biçimlendirmiş ve şekil vermiştir.

Şerif Mardin, Türk modernliğini, çok katmanlı bir değişim ve yapının bütünsel/bağlantısal ileriye doğru bir evrimi olarak görür. Çünkü, Tanzimat'la başlayan ve Cumhuriyet'e evrilen süreç, Türk toplumunun değerlerinin devrimidir ve Türk toplumu değerlerin devrimiyle, Osmanlı'da varolan mahalle ethosunun yerine birey yurttaş kimliğini ikame ederek, islami topluluklarda kurumların değil, insan ilişkileri ağlarının temel birim olduğu (Mardin 1997: 182) tezini, ters yönlü bir biçimde yanlışlamıştır. Tanzimat ve sonraki modernleşme periyotları, hukuk nosyonunun evrensel bir içerikle kurumsallıkları inşa ettiği ve bu kurumsallıklarla etkileşen bireylerin, içinde yaşadıkları toplumu iyi ve yüksek şeyler adına değiştirebileceklerine yönelik ütopyacı bir karakter kazandıları özel türden bir dönemdir.

Bu karakter, Türk modernleşmesinde, özellikle Cumhuriyet sürecinde, toplumsal değişimin asıl taşıyıcı gücü olmuştur. Şerif Mardin, modernleşme süreçleri boyunca, kurumsal ve yapısal değişimleri etkili ve başarılı bulmakta birlikte, bunların gündelik yaşam ve pratiklerde

bireylere yansımalarını, bireylerde içselleşmiş biçimlerini, hem kitleler hem de aydınlar düzeyindeki görünümünü yüzeysel ve güdük olarak değerlendirmiştir. Oysa Kıray'ın çalışmalarında, 1945'den sonra Türk köylerinde, köylülerin bireysel dünyalarında, daha iyi bir yaşam, eğitim ve çalışma ilişkileri gibi taleplerin bir insan kişiliğine dönüştüğüne yönelik bulgular vardır. Kıray'ın Adana bölgesinde köylerde gerçekleştirdiği empirik çalışmalar, Türk köylüsünün zihin dünyasının, talepler ve pratik hedeflerinin tahayyüller düzeyinde nasıl dönüştüğünü göstermektedir. Kıray'ın Safranbolu üzerine yaptığı alan çalışmalarında ise toplumsal yapının bağlantısal olarak dönüşmesinin, gündelik pratiklerde failerin yaşamlarını hangi boyutlarda etkilediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Buna göre Safranbolu, 20. yüzyılın ilk yarısında, 19. yüzyıldaki yoğun ticaret ve tarımsal üretim niteliklerini kaybederek, kendi içine çekilmiş ve dışarıyla ilişkilerinin en aza indiği bir döneme girmiştir. Nüfus toptan göçmediği ve dışarıdan da göç gelmediği için Safranbolu'nun çehresi 1960'ların sonlarına kadar korunmuştur. Türkiye'nin kademe kademe değiştiği ama değişimin parçalı olduğu 1930-1960 döneminde, değişimin seyri Karabük ile Safranbolu'nun yan yana yaşamlarında gözlemlenebilir. Karabük'te ağır sanayinin kurulmasından sonra uzmanlaşmış ve farklılaşmış iş gücü kentte yaşamaya ve toplumsal ilişkiler bakımından farklı bir enerji üretmeye başlamıştır. Karabük, idari anlamda Ankara ile, üretimin yayılması bakımından ise İstanbul ve diğer sanayi şehirleriyle ilişkiindedir. On kilometre ötedeki eski ticaret ve zanaat şehri Safranbolu ile hiçbir ilişkisi yoktur. 1950'den sonra ise Safranbolu, ülkedeki değişimlerle ilişkisinde birkaç türlü baskıyla karşı karşıya kalmıştır. Karabük'e gelen ağır sanayiyle bağlantılı olarak, demirle ilgili olan yan sanayi ve servis gelişmelerinin yarattığı istihdamın çektiği bir nüfus vardır. Bu nüfusun yerleşimi, Karabük'ün dışına taşmış ve Safranbolu'ya doğru kaymıştır. Bu gelişmeler sonucunda, uzun yıllardır kendi içine kapalı olarak yaşayan Safranbolu'da eski yapıya has zanaatkarlık ve rençberlik gibi meslekler kaybolmaya başlamış; özel ihtisaslaşma isteyen doktorluk, avukatlık, mühendislik, devlet kurumlarında memurluk, hünerli işçilik gibi meslekler öne çıkmıştır. Bu değişimlere paralel olarak Safranbolu'da gündelik hayatın temposu, yatıp kalkma saatleri ve yemek zamanları, standart zaman birimlerine ve evin erkeğinin meslek dünyasına göre şekil almıştır. Zamanın tahayyülü, güneşin doğup batışından ya da namaz vakitlerinden sıyrılarak, işyerlerinin açılış ve kapanış saatlerine göre ayarlanmaya başlanmıştır (Kıray 1981: 41-85).

Kıray'ın toplumsal yapı analizlerinde ve değişimin yönüne ilişkin refleksiyonlarında, temel bir ayırtılma göze çarpmaktadır. Kıray, ileri teknoloji hakiki hafif sanayi ile örgütlenmemiş, çapını büyütüp “sanayi” hâline dönüşmemiş, fakat işletme olarak sayıları artmış ve zanaatkarlığa yakın “küçük” imalatı (marangoz atelyeleri, oto tamirhaneleri) birbirine karıştırmamak gerektiğinin altını çizer. Küçük imalatın, istihdam koşulları üzerinde bilgi edinildiğinde, örgüt ve ihtisaslaşmalarının çok yetersiz olduğu için kötü şartlarda işçi çalıştırdıkları, hiç memur çalıştırmadıkları ve işgücü emme potansiyellerinin çok sınırlı olduğuna (Kıray 1972: 93) vurgu yapar. Kıray'a göre bu aşamalarda, yani hakiki sanayi konumuna giriş süreçlerinde, ara formlar ya da tampon mekanizmalar, değişimin sancısız ve aşamalı olarak gerçekleşmesinde olumlu işlevler yerine getirmelerine rağmen, tam teşekküllü olarak sanayileşmiş, ihtisaslaşmış ve örgütlenmiş bir toplumda ket vurucu (olumsuz) bir misyon yüklenmektedir. Eski sistemle, yeni sistem arasındaki doku uyumsuzluğundan oluşan tampon mekanizmalar modern güvenlik mekanizmalarının gelişmesine karşı bir direniş gösterir (Kıray 1967: 61). Değişimin genel çizgisi içinde, bu direnişin bir hükmü söz konusu değildir çünkü değişimin ileri safhalarında tampon mekanizmalar yok olacak ve yerlerini kurumsal yapılara bırakacaktır.

Kıray'ın analiz ve yorumlamalarının ekseninde baskın biçimde bir ekonomizm etkisinden söz etmiştik. Kıray bu etkiyi, bir toplumsal kurum olarak siyasetle karşılaştırdığında da, ekonomik süreçlerin siyasal süreçler üzerinde belirleyici ve baskın bir role sahip olduğuna vurgu yapar. Konuya ilişkin Bahattin Akşit'in tanıklığı dikkate değer bir bilgi vermektedir:

12 Mart 1971 darbesinden sonraki hükümetlerin ekonomik politikalarını konuşup tartıştığımız 1970’lerdeki bir ortamda hiç unutmadığım bir cümlesini hatırlıyorum: “Ekonomik ve siyasi krizler sırasında hangi faktörlerin daha belirleyici olduğu ortaya çıkar” Bu cümlenin hemen arkasında da şu cümleyi söylemişti veya karşılıklı olarak şu cümlenin geleceğini biliyorduk: “Ekonomik ve Siyasal krizler sırasında ekonomik faktörlerin daha belirleyici olduğu ortaya çıkar” (Akşit 2012: 89).

Kıray’ın sosyolojik tahlillerinin bütünlüğü içerisinde, ekonominin mi, siyasetin mi belirleyici olduğu sorusuna, ekonomi ve üretim ilişkileri eksenli analizinin arka planında, üretimin yapısının ve ilişkilerinin, toplumsal yapıyı dönüştürme, kompoze etme ve belirleme gücünün daha baskın olduğuna yönelik bir argüman vardır. Bu argüman, nesnel dayanağını, Batı tarihinin modernleşme süreçlerinin temel periyotlarında bulmakla birlikte, Kıray’ın bakışıyla, Türkiye’nin özellikle 1945 sonrası süreci, tarımsal artığın birikmesi ve belirli aktörlerce, emek yoğun sanayiye aktarılması ve bununla bağlantılı dönüşümler, ekonomik faktörleri, yakın tarihimizdeki değişimlerin yönünü belirmesi açısından daha baskın bir konuma getirmiştir.

Sonuç

Modernleşme sürecimizin son iki asrı, çalkantılı dinamikleri ve kendine özgü kodlarıyla, karmaşık ve anlamlandırılması zor bir dönemdir. Bu karmaşıklıkla belirginleştiren ve tarihin somut gerçekliğine dönüştüren faktörler, yapının kendi çelişik kimliğinden ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın başı hatta ortasına kadar, bir tarım toplumu olarak kalan Türkiye, kendi modernleşmesini yine kendi içindeki bölünme ve çatışıklardan inşa etmiştir. Hem Şerif Mardin hem de Mübcecel Kıray’ın değerlendirme ve analizleri, 20. yüzyılda ortaya çıkan bu modern yapılaşmanın, sosyolojik arka planını, belirli bir kavramsal çerçeve ve kuramsal yaklaşımla anlamlandırma çabasıdır. İki sosyologunda, söz konusu anlamlandırma çabalarında, birbirlerini çapraz kesen ve örtüşen üç düşünce ekseninden bahsetmek olanaklıdır. Bu eksenlerden ilki, toplumsal değişimin yönünü belirleyen bir arka planın kaçınılmaz varlığıdır. Hem Mardin hem de Kıray, bu arka plan ya da fonun, toplumun esaslı kırılma noktasına ulaşmaya kadar, çalkantılı dinamiklerini koruduğunun ve sonsal oluşuma, yine kendi çelişkilerini katarak, bir kompozisyonla ulaştığının altını çizmektedir. Şerif Mardin için inşa edici arka plan, Tanzimat’la başlayan modernleşme sürecidir ve Cumhuriyet ile birlikte küçük gelenekle, büyük gelenek; merkezle çevre birbirinin içine nüfuz ederek, yatkınlıkları bir bütünlük içinde dönüştürmüştür. Böylece çok katmanlı bir karşılaşma yaratılmış, unsurlar birbirlerinin içinde eriyerek ve değişerek, yeni bir yaratılışın öyküsünü (Mardin 2005:198) gerçekleştirmiştir.

Kıray’a göre ise kırılma noktası, 1950 sonrası, Türkiye’nin tarımsal artı ürünü yoğunlaştırması ve bunun uluslararası ticaretiyle, artı ürünün belirli kişiler aracılığıyla sanayiye aktarılmasıdır. Kıray’ın empirik çalışmaları, bu sürecin problemleri birlikte, Türk köylüsünün duygu dünyasında ileriye doğru bir hissiyatı tetiklediğini bulgulamıştır. Yani köylüler, Osmanlı son dönemi köylü tipolojisinden son derece ayrıksı olarak, kendi gelecek tahayyüllerini ve projelerini ortaya koyabilmektedir. İki sosyologun, örtüşen düşünce ekseninin ikinci boyutu, değişimin bir yapı sorunu ya da yapının bağıtısallığıyla ilişkili olduğu tezidir. Şerif Mardin’in yorumunda, siyaset ve yönetim, yapının dönüşümünü dizayn ederek tetiklemiş, kurumsal düzenlemelerle, yapının değişmeye kapalı olan unsurlarını değişime uyum sağlamaya zorlamıştır. Kıray’ın yorumunda ise değişimin hızlı giden unsurlarıyla, yavaş giden unsurları toplumsal pratiklerde boşluk yaratmadan tampon mekanizmalar aracılığıyla değişme hâlindeki toplumun anomie gerçekliğiyle karşı karşıya gelmesini engellemiştir.

Örtüşen düşünce ekseninin üçüncü boyutu ise simge, sembol ve anlam ağlarındaki değişimlerdir. Köklü toplumsal dönüşümler ve sosyal yerinden çıkmalar, kendi terminolojilerini de beraberinde getirmektedir. Türk modernleşmesinin aşamalarında da benzer bir izlenim göze çarpar. Şerif Mardin’in yorumunda, Osmanlı toplumunun en küçük birimi olan mahallenin, kendi

içine kapalı, ata erkil, mistik ve metafizik olan anlam ağı; değişimin ilerleyen aşamalarında yurttaş birey nosyonuna dönüşmüştür. Mübeccel Kıray ise benzer bir bulguya köy sosyolojisi çalışmalarında ulaşmıştır. Buna göre, Türk köylüsünün yaşama bakışı, daha dünyevi bir kimliğe doğru evrilmiş ve kendi kaderini tayin etme hakkının yine kendi elinde olduğunun bilincine varmıştır.

Kaynakça

AKŞİT, Bahattin (2012). “Türkiye’de Modernleşmelerin ve Modernliklerin kavramlaştırılması: M.B. Kıray’ın Araştırma Programından Yola Çıkan Bir Kuramlaştırma Denemesi”, derl. Sezgin Tüzün, ss.74-108, *Değişmenin ve Geçiş Toplumunun Sosyoloğu: Mübeccel B. Kıray*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

BERKES, Niyazi (2010). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

KARPAT, Haşim Kemal (2019). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Ceren Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1964). *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1967). “Türkiye Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Toplumsal Planlamanın Çeşitli Yönleri Üzerine Görüşler”, *Seçme Yazılar*, çev. Tülin Kurtarıcı, ss. 49-65, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1968). “Değerler, Toplumsal Tabakalaşma ve Gelişme”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 99-116, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1969). “Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 117-134, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1972). “Üçüncü Beş yıllık Planda Sosyal Politikalar”, *Seçme Yazılar*, ss. 78-101, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1978). “Sanayileşme Sürecinde Küçük Üreticiliğin Geçirdiği Dönüşümler Üzerine Bir Tartışma”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 202-212, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1981). “Safranbolu’da Konut İçi Yaşam Olanakları Sınırlamaları ve Turizmin Yönü”, *Değişen Toplum Yapısı*, ss. 41-85, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1982). “Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 89-98, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1983). “Değişen Patronaj Kalıpları Yapısal Değişme Üzerine Bir Çalışma”, çev. Tülin Kurtarıcı, ss. 272-302, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübeccel (1996). “Kentleşme ve Yeni Siyasal İslam”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 342, İstanbul: Bağlam Yayınları.

MARDİN, Şerif (1961). “Nasıl Bir Toplum İstiyoruz”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, çev. Levent Köker, *Türk Modernleşmesi*, ss. 343-348, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1971a). “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, çev. Levent Köker, ss. 21-79, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZKURT, Cem (2020). “Bir Şerif Mardin ve Mübaccel Kıray Okuması: Yakın Tarihimizde Toplumsal Değişmeler ve Modernleşme Periyotları”, *Mavi Atlas*, 8(1): 57 - 70

MARDİN, Şerif (1971b). “Türk Devriminde İdeoloji ve Din”, çev. Gülşat Aygen Tosun, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, ss. 146-169, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1980). “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, çev. Levent Köker, ss. 195-238, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1981). “Türkiye’de Din ve Laiklik”, çev. Fahri Unan, ss. 37-80, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1983a). “Sivil Toplum”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, ss. 9-19, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1983b). “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, ss. 203-239, *Türkiye de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1984). “Aydınlar Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi”, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, ss. 255-265, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1985). “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri”, der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, İstanbul: Alfa Yayınları.

MARDİN, Şerif (1992). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1994). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, der. Ömer Laçiner, çev. İrfan Erdoğan, Mümtaz’er Türköne ve Fahri Unan, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1997). *İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1999). “2000’e Doğru Kültür ve Din”, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, çev. Aygen Tosun Gülşat, ss. 213-237, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (2004). “Şerif Mardin ile Türk Siyaset Düşüncesi Üzerine”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolcay, ss. 201-236, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (2005). “Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, çev. Birgül Koçak, ss. 167-200, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZKURT, Cem (2018). *Sınıf ve Ötesi*, Ankara: Gece Kitaplığı.